

BIJDRAGE TOT DE ONTGINNINGSGESCHIEDENIS
VAN ENIGE AGRARISCHE NEDERZETTINGEN
OP DE ZANDGRONDEN

STUDIES CONCERNING THE MORPHOGENESIS OF SOME OLD RURAL
SETTLEMENTS IN THE SANDY AREAS OF THE NETHERLANDS¹⁾

door/by

C. H. Edelman ²⁾ en A. W. Edelman-Vlam ³⁾

1. SOCIOLOGISCHE ACHTERGROND VAN DE PERCELERING

Bij een onderzoek naar de ontwikkeling van de kavelvormen in Nederland hebben Hofstee en Vlam (1952) aangetoond, dat er verband bestaat tussen de verschillende verkavelingstypen en de maatschappelijke verhoudingen, waaronder de „ontwerpers” van de percelen, d.w.z. de ontginners leefden.

In een „primitieve”, nog geheel op familieverwantschap gebaseerde maatschappij had men als regel een overvloed aan ontginbare grond ter beschikking, die eigendom was van de stam of familiegroep. Wanneer zo'n groep zich in een bepaald gebied vestigde konden de families ieder voor zich één of meer percelen ontginnen, die ze verder als hun eigendom beschouwden. Daar het niet noodzakelijk was veel rekening te houden met de ontginningen van anderen – er was toch grond genoeg – kon men bij de afpaling van zijn perceel eventueel gebruik maken van natuurlijke grenzen, zoals watertjes, laagten, e.d. Omdat de vorm er niet veel toe deed, ontstond in deze gevallen een verkaveling van min of meer blokvormige percelen, die zich bij voortgaande ontginning samenvoegden tot wat de Duitsers een *Blockflur* noemen.

Langzamerhand wijzigden zich deze toestanden, omdat zich steeds meer vreemdelingen tussen de oorspronkelijke familiegroepen vestigden. De binding door de familieband, of wat daarvoor doorging, maakte plaats voor die van de woon- of dorpsgemeenschap. Die territoriale groep was echter niet meer identiek met de groep van vanouds gerechtigden op het gebruik van de woeste gronden. Er ontstond, ook al omdat de grond door bevolkingstoename schaarser werd, een tegenstelling tussen hen, die wel en hen, die geen rechten op de grond konden laten gelden. Een scherpe afbakening van ieders rechten werd noodzakelijk, niet alleen tegenover buitenstaanders, maar ook tussen de rechthebbenden zelf. Men kon dus niet langer spontaan ontginnen, doch moest het nieuwe cultuurland eerlijk, d.w.z. systematisch, verdelen tussen de ontginners, hetgeen aanleiding werd tot het ontstaan van de zg. *strokenverkaveling*. Men kan hierin twee verschillende typen onderscheiden, nl. één waar de boerderijen op het kopeinde van de kavels zijn geplaatst en één zonder bewoning op de kavels.

De strokenverkaveling met bewoning op de kavel, waartoe o.a. de opstreckende heerden en de koopontginningen van de lage veen- en moerasgebieden behoren, kwam tot ontwikkeling toen de rechten op de grond waren geëvolueerd tot een zuiver individuele aangelegenheid. Dit type, noch de modern rationele verkaveling, zoals die in haar meest gepronon-

¹⁾ Onder deze titel in het Engels verschenen in T.K.N.A.G., Deel 77, 1960, p. 312–318.

²⁾ Hoogleraar in de Regionale Bodemkunde, Geologie en Mineralogie aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.

³⁾ Afdeling Historische Geografie van de Stichting voor Bodemkartering.

ceerde vorm is toegepast in de nieuwe Zuiderzeepolders, komt hieronder verder ter sprake.

In de door ons onderzochte nederzettingen op de zandgronden staan de boerderijen bijeen in dorpen of gehuchten en liggen de landerijen van de verschillende eigenaren verspreid over de grote aaneengelegen bouwlandcomplexen, bekend als *essen*, *engen*, *akkers* of *velden*. Ze zijn gekarakteriseerd door een systematische verdeling in stroken, waarop geen bewoning voorkomt en die al dan niet bloksgewijze zijn gerangschikt.

2. BLOKVORMIGE VERKAVELINGEN IN DE CENTRA VAN DE NEDERZETTINGEN, STROOKVORMIGE AAN DE BUITENKANT

Ons onderzoek, dat betrekking heeft op een aantal nederzettingen op de zandgronden van het zuiden, het midden en het noorden van ons land heeft ons het inzicht verschaft, dat de centra van deze nederzettingen een blok-vormige verkaveling hebben, terwijl de strookvormige verkavelingen meer aan de buitenzijde van de dorpsarealen worden aangetroffen. De gedachten-gang van Hofstee en Vlam volgend zijn de kernen van de betreffende dorpen ontstaan toen familieverwantschap nog de voornaamste binding vormde en er grond in overvloed ter beschikking stond, terwijl de latere uitleg de ken-merken van een territoriale maatschappij vertoont, waar de grond reeds schaars werd. Diverse nederzettingen hebben een omvangrijk blokvormig verkaveld areaal rondom de dorpskernen, in andere gevallen begint het strookvormig verkavelde land reeds dicht bij de kern. Anders gezegd, som-mige nederzettingen zijn reeds in de genealogische maatschappij tot een tamelijke ontwikkeling gekomen, andere eerst in de territoriale maatschap-pij. Men kan dit verschil b.v. constateren aan vlak bijeen gelegen neder-zettingen, o.a. tussen de gehuchten, die samen de gemeente Heeze (N.B.) vormen. In de „oude” nederzettingen Kreil, Rul, Strabrecht, Eimerik en Kerkhof nemen de blokvormige percelen een groot gedeelte van het oude bouwlandcomplex in; in het „jonge” Ginderover grenst de strookvormige parcelering onmiddellijk aan de huiskampen, terwijl Kruis een tussenpositie inneemt (Edelman en Edelman-Vlam, 1960).

3. HERKENNING VAN DE OUDSTE VESTIGINGSPLAATSEN IN DE DORPSKERNEN

De meeste door ons bestudeerde nederzettingen zijn vanouds gegroepeerd om een open ruimte, die in het noorden en midden van Nederland *brink* heet en die in het zuiden geen bepaalde naam draagt. Soms, zoals in Rul (Heeze, N.B.) is deze open ruimte niet meer dan een verbreding van een weg. In al deze gevallen mag worden aangenomen, dat de ontginners zich hebben gevestigd rondom een open ruimte in een bos, hetgeen in overeenstemming is met de bodemkundige gegevens en met de vele toponiemen, die op bos-begroeiing wijzen.

Onder de aan de brinken grenzende percelen kunnen er een aantal wor-den aangewezen van een aanmerkelijke grootte, nl. 1-1½ ha. Soms zijn ze later onderverdeeld, maar kan de oude toestand nog gereconstrueerd wor-den. Hun grootte staat in scherpe tegenstelling tot de vaak zeer geringe af-metingen van de talrijke overige tot de bedrijven behorende percelen.

Wij beschouwen deze grote percelen als het resultaat van de oudste ont-ginningsactie, waaraan de nederzettingen hun ontstaan te danken hebben.

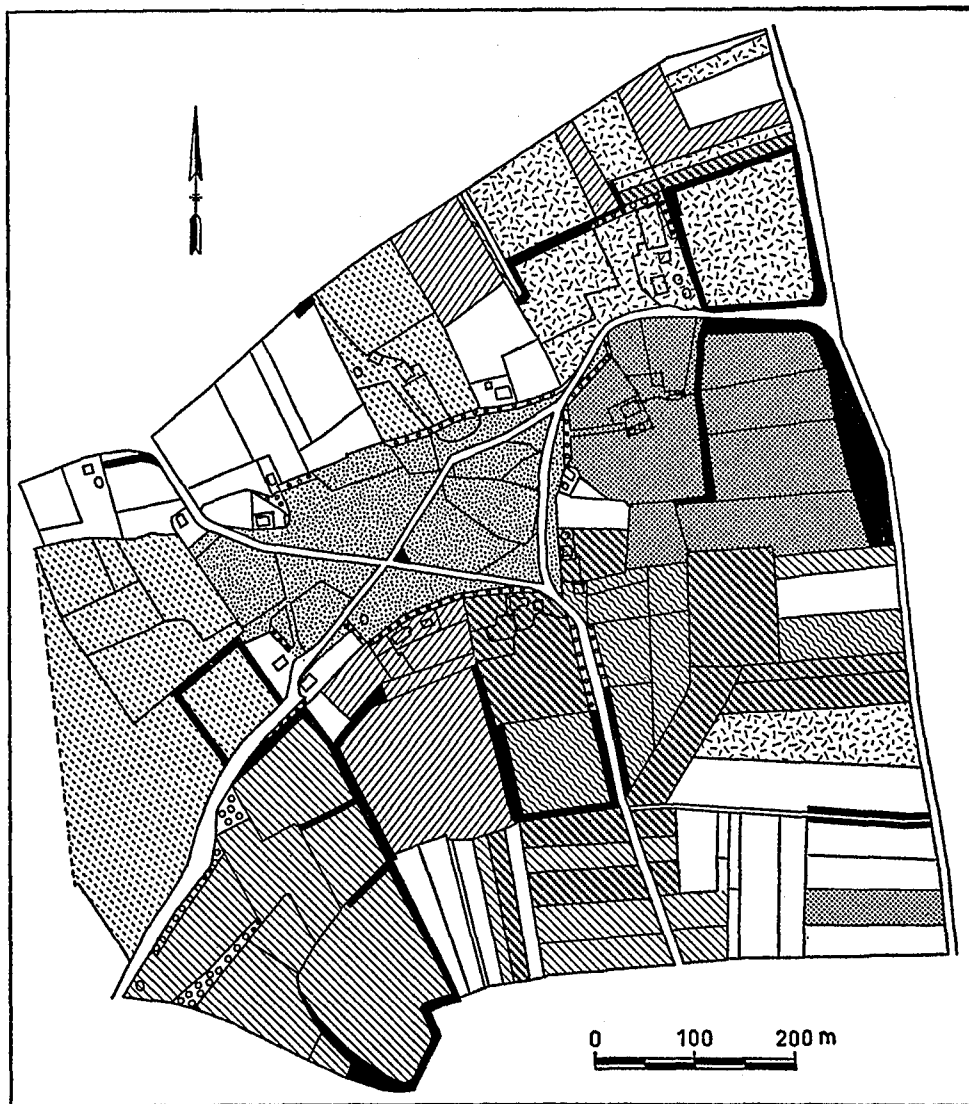

Fig. 1.

Blokverkeveling om de brink van de buurschap Hal (Bennekom, Gld.). Eigendomsverhoudingen volgens het kadaster van 1830; a: brink, b-h: huiskerven met blokvormige uitbreiding; wit: diverse kleine eigenaren; zwarte stroken: hakhout; open cirkeltjes: opgaande bomen. Waarschijnlijk vormden c en d oorspronkelijk één bedrijf. In dat geval moet de verdeling hebben plaatsgevonden vóór 1329, in welk jaar boerderij d in bezit kwam van het St. Catherina Gasthuis in Arnhem, dat dit bedrijf in 1830 nog bezat. Sommige huiskerven zijn opmerkelijk groot van afmeting. De noord- en zuidgrenzen van het kaartje worden gevormd door veedriften, die van west naar oost lopen.

Block parcelation around the „brink” of the hamlet Hal (Bennekom, municipality of Ede, Gelderland). Ownership according to the cadaster of 1830, a: brink or „village green”; b-h: extended homesteads; white: various small owners; black strips: hedge rows; open circles: oak row plantings. Probably c and d were originally one. In that case the subdivision must have taken place before 1329, in which year farm d became the property of the St. Catherine’s Hospital in Arnhem, which still owned the farm in 1830. The rather large size of some of the extended homesteads is remarkable. The northern and southern boundaries of the map are formed by cattle droves, running from west to east.

Deze toestand kan worden herkend in de meeste door ons bestudeerde nederzettingen, b.v. in 8 gehuchten van de gemeente Heeze (N.B.) en in de meeste gehuchten van de gemeente Venray (Noord-Limburg), in 2 van de 3 buurschappen van Bennekom (fig. 1) en in enkele dorpen van de gemeente Rolde. Steekproeven in Vlaanderen, Belgisch Brabant en op andere plaatsen gaven ons de overtuiging, dat het door ons gevonden principe over een aanmerkelijk areaal van toepassing is.

Enkele nederzettingen, b.v. Kerkhof (gem. Heeze, N.B.) en Oirlo (gem. Venray) zijn niet om een open ruimte ontstaan. Volgens de traditie zijn deze nederzettingen de oudste in de wijde omtrek. De plaats Hezia (genoemd in 780) kan mogelijk met Kerkhof¹⁾ worden geïdentificeerd, waar vanouds de St. Maartenskerk heeft gestaan.

In de kernen van Kerkhof en Oirlo kan men evenals in de brinkdorpen de grote ontginningspercelen herkennen. Zij liggen dicht bijeen en hun rangschikking doet vermoeden, dat zij om een wegwkruising in het bos zijn aangelegd (fig. 2). Zij moeten ouder zijn dan de brinkdorpen, want de aanwezigheid van een voor vestiging geschikte open ruimte (brink) in het bos,

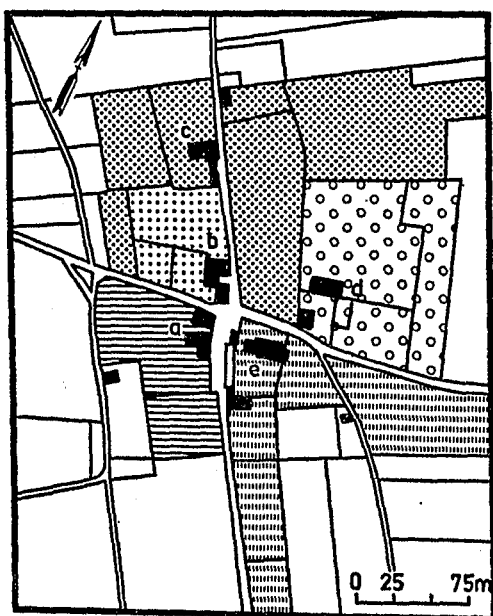

Fig. 2.

Het centrum van Oirlo (gem. Venray). Volgens het kadaster van 1830 was het land in het centrum van het dorp in het bezit van 5 eigenaren. De huiserven liggen rondom een wegwkruising. De noord-zuid weg zal oorspronkelijk breder zijn geweest, 2 smalle percelen ten oosten van de tegenwoordige weg kunnen ertoe hebben behoord. De huiserven a, b en d waren aan de kruising gelegen. De kerk staat op de vierde hoek en heeft de percelen aangeduid met e in bezit. Boerderij c ligt wat apart.

The centre of Oirlo (municipality of Venray, Limburg). The land around the centre was the property of 5 owners in 1830, according to the cadaster of that year. The homesteads are arranged around a road crossing. The north-south road originally may have been broader than now, two narrow parcels east of the present road having belonged to it. In that case the homesteads a, b and d are situated at the crossing. The church occupies the fourth corner and owns the parcels indicated by e. Homestead c lies a little apart.

¹⁾ Volgens F. Smulders: Brab. Heem 1962 no. 5, zou het moeten worden geïdentificeerd met de Hees bij Eersel.

doet reeds enige druk van de bewoning op het bos vermoeden. Die kan zijn uitgegaan van deze vestigingen langs wegen of wegkruisingen.

4. CONCENTRISCHE UITBREIDING VAN DE BLOKVORMIGE VERKAVELING OM DE VESTIGINGSKERNEN

Aangezien de ontginningspercelen uit blokken van $1-1\frac{1}{2}$ ha bestaan, liggen de eerst gestichte bedrijven ± 100 m uit elkaar. De eerste uitbreiding van deze bedrijven was veelal mogelijk door het vestigingsperceel naar achteren uit te breiden. Door bevolkingstoename en door vererving moest op den duur noodzakelijkerwijze splitsing van de bestaande bedrijven optreden. De vestigingsplaatsen van de nieuwe of van de afgesplitste bedrijven kunnen vaak nog aan de buitenzijde van de oudste kernen worden aangegeven. Men mag aannemen, dat het bestaande land zo eerlijk mogelijk tussen de rechthebbenden, i.c. erfgenamen, werd verdeeld. De delen van een gesplitst bedrijf konden door verdere ontginning weer op de gewenste grootte worden gebracht. Voor deze ontginning was nog grond genoeg beschikbaar, maar de verspreide ligging van het land was er het onvermijdelijke gevolg van.

Een ander gevolg van de splitsing van bedrijven is, dat de oorspronkelijke blokken in drie of meer strookvormige percelen gesplitst werden. Men zou dergelijke percelen ook kunnen aanzien voor strookvormig ontgonnen complexen. Ze zijn echter zelden groter dan 2 ha en het lijkt onwaarschijnlijk, dat zulke betrekkelijk kleine blokken door leden van een dorpsgemeenschap in strookvorm zijn aangelegd. De grootte, die varieert tussen 1 en 2 ha komt meer overeen met ontginningen in familie- of gezinsverband. Hierbij moet worden opgemerkt, dat de originele blokken gebruikt zullen zijn voor alle gewassen, die op het bedrijf verbouwd werden en daarom vaak uit meerdere akkers bestonden. Wanneer een blok bij splitsing werd verdeeld veranderde er dus weinig aan de percelering zelf.

In deze periode van langzame uitbreiding van de nederzetting groeide de ontgonnen oppervlakte min of meer concentrisch, omdat men aan land dicht bij huis de voorkeur zal hebben gegeven boven dat, wat verder weg lag.

5. STROOKVORMIGE UITBREIDING VAN DE BOUWLAND-COMPLEXEN ALS ONTGINNING VAN DE DORPSGEMEENSCHAP

Zoals hierboven reeds werd uiteengezet, was de blokverkaveling rondom de kern van de nederzettingen het werk van de leden van een familiegroep of wat daarvoor doorging. Langzamerhand werd echter de woongemeenschap, waartoe men behoorde, belangrijker. De ontginningen van de leden van een dorpsgemeenschap zijn gebaseerd op het principe, dat de rechten op de woeste grond van ieder lid van de groep nauwkeurig zijn afgebakend. Wanneer land werd ontgonnen, werd het werk gedaan door de deelgerechtigden gezamenlijk of in groepen en het nieuwe land werd verdeeld in verhouding tot de rechten, die men erop kon laten gelden.

De verdeling is geschied door toewijzing van stroken van gelijke of variabele breedte aan de leden van de groep. Deze strokencomplexen hebben gewoonlijk een flinke oppervlakte, veel groter dan de familieblokken van de eerste ontginningsfase. Ieders aandeel in de onderneming was echter betrekkelijk klein, als gevolg van het toegenomen aantal deelgerechtigden.

In Drenthe is veel van het 17e eeuwse verpondingsveldwerk bewaard gebleven. Hierdoor waren wij in de gelegenheid de essen van enkele buurschappen van Rolde te bestuderen. Wij achten het aannemelijk, dat de afzonderlijke stroken in de bedoelde complexen oorspronkelijk de forse afmetingen van $\pm 1\frac{1}{2}$ ha hebben gehad. Het aantal deelhebbers aan de ontginning bedroeg te Nijlande 2, later 3 en te Deurze 4. De mogelijkheid bestaat, dat in Deurze het grondplan van ongeveer 1650 niet veel verschilt van dat uit de 13e eeuw. De 4 boerderijen waren nl. in het bezit van kerkelijke instellingen en twee ervan worden reeds als zodanig in 13e eeuwse charters vermeld (Oorkondenboek Utrecht III no. 1506 en IV no. 2358).

In de figuren 3 en 4 is de percelering van de es van Deurze afgebeeld omstreeks 1650 en 1830, volgens de gegevens van respectievelijk het verpondingsveldwerk (Oude Statenarchieven no. 845, R.A. Drenthe) en die van het eerste kadaster.

Het doel van de 17e eeuwse opmeting was een bruikbare grondslag te verkrijgen voor de belasting op de bezaaide landen en de groenlanden. De huiserven waren hierin niet begrepen, evenmin als de zg. *goorns* en zijn dus ook niet in de kaarten opgenomen. Dit wil echter niet zeggen, dat er geen tuinen of weiden om de erven voorkwamen. Slicher van Bath (1957) merkte hetzelfde op bij de belastingkohieren van de Overijsselse erven, die ook geen melding maken van tuinen, e.d.

Zoals in par. 3 is uiteengezet, beschouwen wij deze huiskampen als het resultaat van de oudste ontginningsactie, die nog plaatsvond in familieverband. Ter oriëntatie geven we de huiserven van 1830 met een gebroken lijn weer op het situatiekaartje van ± 1650 .

Vergelijking van de beide kaartjes van Deurze maakt wel duidelijk, dat erfdeling een belangrijke factor is geweest bij het ontstaan van het op het eerste gezicht zo chaotische beeld van de meeste essen. Het perceel de Corte Bree was ± 1650 één groot blok, maar had een typische strokenverkaveling in 1830, door slechts één erfdeling. De forse stroken in Deurze evenals in het jongere „Nijlande” beschouwen wij als de resultaten van de eerste ontginningen in territoriaal verband. Ook in Grollo en Rolde (dorp) kunnen op de 17e eeuwse veldkaartjes nog enkele van dergelijke forse stroken worden herkend, die doen vermoeden, dat de oorspronkelijke toestand hier niet anders is geweest dan in Deurze en Nijlande. Rond 1650 waren de essen van Grollo en Rolde echter reeds in het stadium van oplossing. Slechts enkele van de oorspronkelijk brede stroken waren aan verdeling ontsnapt. Het is duidelijk, dat dit proces voornamelijk het gevolg was van een toeneming van het aantal boerderijen. Op andere plaatsen maken de strokencomplexen de indruk, door een groter aantal dorpsgenoten te zijn aangelegd, zodat de afzonderlijke stroken daar altijd slechts smal zijn geweest.

Op geen enkele van de door ons bestudeerde plattegronden van essen en engen hebben wij sporen aangetroffen van een zg. *Langstreifenflur* die volgens de Duitse literatuur (Müller-Wille, 1943; Wrede, 1954) de kern van de oudste essen zou vormen. Ook zijn er geen aanwijzingen gevonden voor een latere zg. *Vergewannung*, zoals beschreven door Mortensen (1955). Wel is het patroon van de oorspronkelijk blokvormige aanleg door erfdeling veel gecompliceerder geworden en is het gaan gelijken op de gemeenschappelijk aangelegde complexen, die reeds direct strookvormig werden verkaveld.

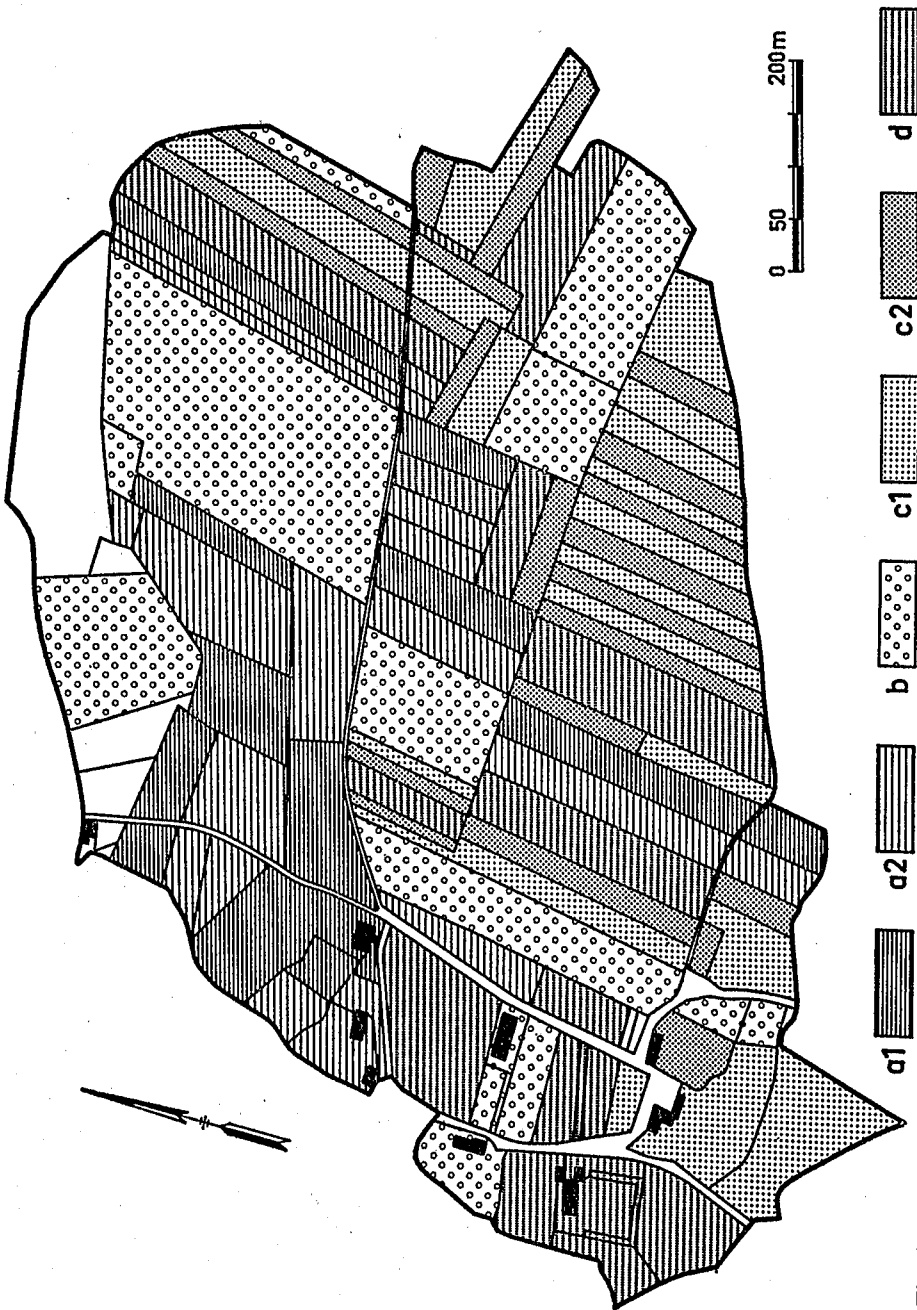

Fig. 4.
 Deurze met de Deurzer es volgens het kadaster van 1830. Boerderijen a en c van fig. 3 zijn verdeeld, waardoor het grootste gedeelte van de es in kleine stroken is komen te liggen.
The hamlet of Deurze (municipality of Rolde, Drenthe) with the open field (the es), according to the cadaster of 1830. Farms a and c of fig. 3 have been subdivided. A strip division of most of the es has been the result.

6. JONGERE BLOKVORMIGE UITBREIDING VAN DE BOUWLANDEN

In Heeze (N.B.) ziet men buiten de zone van de strokencomplexen van de dorpsbouwlonden wederom een blokvormige verkaveling (fig. 5). Wij hebben getracht deze toestand te verklaren door verband te zoeken met de toenemende invloed van de grondheer (Edelman en Edelman-Vlam, 1960). Deze trad op als eigenaar van de woeste grond en zo werd de ontginning een zaak tussen dorpsheer en individuele belanghebbenden. Onder deze omstandigheden werden blokken en geen stroken gevormd.

7. „EINZELHÖFE”

In het bovenstaande is de ontwikkeling van het land van de dorpsgemeenschappen geschetst. In de meeste door ons beschreven dorpen bestaan echter ook geïsoleerde ontginningen, gewoonlijk van tamelijke omvang, waarbij het land aan één stuk ligt. Men vindt deze grote bedrijven buiten de dorpskernen. Men kan deze situatie het beste verklaren door aan te nemen, dat vreemdelingen ontginningsrechten op woeste grond hebben gekregen en dat zij deze omvangrijke bezittingen nauwkeurig hebben afgepaald. In het zuiden en midden van Nederland kunnen deze kolonisten zeer wel van Frankische herkomst zijn geweest.

Het land van zo'n aaneengelegen bedrijf ligt in blokvormige percelen, niet in stroken. Soms hebben deze bedrijven hun deel ontvangen bij latere verdelingen van woeste grond, zodat zij enige strookvormige percelen kunnen omvatten, die niet bij huis liggen.

8. RELATIE TUSSEN MIDDELEEUWSE EN OUDERE NEDERZETTINGEN

Zoals in par. 3 is uiteengezet, zijn vele dorpen op de Nederlandse zandgronden ontgonnen uit bos. Dit bos was echter niet oorspronkelijk. Ontelbare opgravingen hebben aangetoond, dat hetzelfde gebied reeds vrij dicht bevolkt was gedurende de IJzertijd en eerder. In de door ons bestudeerde gebieden kan men een breuk constateren tussen de bewoning in de prehistorische en de vroeghistorische periode.

Volgens Waterbolk (1959) zouden de uitkomsten van het archeologisch onderzoek er op wijzen, dat de bevolking van Drenthe gedurende en na de IJzertijd de zandstreken heeft verlaten en zich heeft gevestigd op de nieuwe alluviale gronden langs de noordelijke kust. De meeste van de zg. *celtic fields* zouden in deze tijd zijn verlaten.

Vele nederzettingen op de Veluwe lagen binnen een straal van 50 km ten noorden van de Rijn, welk gebied door de Romeinen werd ontvolkt ter beveiliging van hun lines (grens).

Ook in Brabant vertoont de bewoning een breuk na de Romeinse periode (Edelman en Edelman-Vlam, 1960).

Bijgevolg moeten de door ons in deze bijdrage beschreven ontginningen min of meer als herontginningen worden beschouwd uit vroeghistorische of Merovingische tijd.

Tussen de twee vestigingsperioden hadden de bossen de gelegenheid het verloren terrein terug te winnen, hetgeen behalve uit de bodem, ook blijkt uit de talrijke bostoponiemen in de door ons bestudeerde dorpen. Deze terugkomst van het bos werd mogelijk onder invloed van de zg. *volksver-*

Fig. 5.

Gedeelte van het grote bouwlandcomplex van de gemeente Heeze (N.B.). 1: Huiserven, die volgens onze opvattingen de oudste ontginningspercelen zouden weergeven; 2: blok-vormige uitbreiding van de huiserven; 3: blokvormige verkaveling, die niet meer met de huiserven samenhangt; 4: strokenverkaveling als resultaat van groepsontginningen van de dorpsgemeenschap; 5: jonge blokverkaveling, die in verband is te brengen met de toenemende macht van de dorpsheer; 6: lage graslanden met betrekkelijk late verkaveling; 7: brinken, in 1830 eigendom van de gemeente.

Part of the open field of the municipality of Heeze (Noordbrabant), from a map of the land taxation survey of about 1830. 1. Homesteads: according to the authors these represent the oldest reclamations; 2. block extension of the homesteads. 3. zone of blocks, no longer connected with the homesteads; 4. zone with strip division; 5. younger blocks, the form of which is related to the increased power of the village squire; 6. low lying grasslands, only recently reclaimed; 7. „brinken”, property of the municipality in 1830.

huizingen uit de 4e en 5e eeuw. De groepen, die het land na deze migraties in bezit namen leefden nog in familieverband en hadden een overvloed aan woeste grond ter beschikking. De sporen hiervan, nl. de blokvormige percelen, troffen wij aan in de kernen van een groot aantal kleine nederzettingen. Langzamerhand namen deze nederzettingen in bevolking toe, zodat hun latere uitleg plaatsvond in een overgangperiode naar de zg. territoriale maatschappij, gekenmerkt door schaarser wordende grond. Deze laatste periode zien we weerspiegeld in de systematische verdeling van het land in stroken.

9. SUMMARY

Many of the villages in the sandy areas of the Netherlands have been reclaimed from forest. This forest however was not virgin forest. Numerous excavations have shown that the same areas were widely populated during the Iron Age and earlier. Between the two periods of occupation there was a break, effected by the so called Great Migrations (volksverhuizing) during the 4th and 5th centuries, in which the forest had an opportunity to recover.

The groups of settlers who took possession of the land after these movements still lived under kinship conditions. As a rule cultivable land was plentifully available; as demarcations, natural boundaries were adopted as far as possible, resulting in a kind of block parcelation.

Gradually these settlements increased in population and situation changed. As more outsiders and „new-comers” settled amongst the original kinship group a distinction was made between those entitled and those not entitled to the right of the land. Reclamation could no longer be spontaneous, and systematic division of the land into strips occurred in a transitional period between the genealogical and the territorial phases. So the centres of the described settlements present a block parcelation and these complexes of blocks are surrounded by a zone with strip division. In the old rural settlements in the sandy areas the strips of various owners are lying scattered over open fields (essen, engen, akkers or velden).

10. LITERATUUR

1. *Edelman, C. H. en A. W. Edelman-Vlam*, 1958: Een poging tot reconstructie van het verloop van de ontginning van Bennekom. In: Een Veluws dorp. Uitg. Stichting „Oud-Bennekom”, 163-174.
2. *Edelman, C. H. en A. W. Edelman-Vlam*, 1960: Een bijdrage tot de ontginningsgeschiedenis van de zuidelijke zandgronden. In: Kulturhistorische Verkenningen in de Kempen. I. Uitg. Stichting „Brabants Heem”. 21-42.
3. *Hofstee, E. W. en A. W. Vlam*, 1952: Opmerkingen over de perceelsvormen in Nederland. Boor en Spade V, 195-235.
4. *Mortensen, H.*, 1955: Zur Entstehung der Gewinnflur. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 30-48.
5. *Müller-Wille, W.*, 1944: Langstreifenflur und Drubbel. Dtsch. Arch. für Landes- und Volksforsch. 8.
6. *Slicher van Bath, B. H.*, 1957: Een samenleving onder spanning; Geschiedenis van het platteland van Overijssel. Assen. 557.
7. *Waterbolk, H. T.*, 1959: Nieuwe gegevens over de herkomst van de oude bewoners der kleistreken. Akademiedagen XI, 16-37, Amsterdam.
8. *Wrede, G.*, 1954: Die Langstreifenfluren im Osnabrücker Land. Osnabrücker Mitteilungen 66, 1-103.